

ЗАВДАННЯ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА. ДЕЯКІ ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ

О. С. Захарова,
кандидат юридичних наук,
професор, проректор
Академії адвокатури
України

Відповідно до ст. 1 Цивільного процесуального кодексу України (надалі – ЦПК), завданнями цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ. Далі в цій статті законодавець визначає мету такого завдання – захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави [1]. Дещо інакше було сформульоване завдання цивільного судочинства у ст. 2 Цивільного процесуального кодексу України 1963 р. (надалі – ЦПК 1963 р.) в редакції Закону від 15 грудня 1992 р. – завданням цивільного судочинства є охорона (!) права та законних інтересів фізичних, юридичних осіб, держави шляхом всебічного розгляду та вирішення цивільних справ у повній відповідності з чинним законодавством [2]. У первинній редакції ЦПК 1963 р. завданням цивільного судочинства було визначено правильний та швидкий розгляд і вирішення цивільних справ з метою охорони суспільного і державного ладу СРСР, соціалістичної системи господарства і соціалістичної власності, захисту політичних, трудових, житлових та інших особистих і майнових прав і охоронюваних законом інтересів громадян, а також прав і охоронюваних законом інтересів державних установ, підприємств, колгоспів та інших кооперативних і громадських організацій [2].

В загальному вигляді різниця вищенаведених завдань полягає в абсолютно різних векторах роботи судів. В першому випадку – це розгляд і вирішення цивільних справ за певними критеріями або у певний спосіб, а в другому – охорона прав та законних інтересів осіб шляхом всебічного розгляду та вирішення цивільних справ. Впадає в око певна тотожність структурної побудови цієї статті у ЦПК і у первинній редакції ЦПК 1963 р. Звісно, ця тотожність не за змістом, і вона має місце за виключенням переліку суб'єктів та їх охоронюваних прав у ЦПК 1963 р. Видається, що в ЦПК 1963 р. в редакції Закону від 15 грудня 1992 р. порушені елементарні правила формальної логіки, тобто завдання сформульовано алогічно, оскільки першим кроком у цивільному судочинстві є розгляд та вирішення справ і, як можливий наслідок, результат – охорона прав і т.ін. Необхідно визнати, що розгляд та вирішення цивільних справ не завжди є актом охорони, але без розгляду і вирішення справи вести мову про охорону чийось прав взагалі не можна. В цьому контексті було б помилковим визнавати охорону прав та законних інтересів завданням цивільного судочинства, та ця теза суперечила багатьом нормам кодексу.

Потребують окремого аналізу різні способи (умови) розгляду і вирішення справ: в першому випадку – це справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд; у другому випадку – всебічний розгляд; у третьому випадку – правильний та швидкий розгляд.

З огляду на доктринальне визначення завдань цивільного судочинства, що є домінуючим чинником для розуміння змісту багатьох процесуальних інститутів і новел ЦПК, в цьому контексті виникає низка питань про мотиви зміни формулювання згаданого завдання, спів-

відношення в праві і в сучасній українській мові категорій «завдання», «мета».

В літературі, як правило, аналіз співвідношення завдань цивільного судочинства і мети не розрізняють і аналізують їх як тотожні категорії. Так, автори одного з науково-практичних коментарів ЦПК стверджують, що: «Захист прав, свобод та інтересів слід відрізнити від їх охорони. Саме в ній вбачалося основне завдання судочинства за ЦПК 1963 р. (ст. 2). Охорона прав та інтересів має на меті запобігти їх порушенню. Охорона здійснюється шляхом встановлення відповідних норм права, правових стимулів, заборон тощо.» [3, 2]. Зазначений підхід у визначенні завдання цивільного судочинства є характерним і для інших авторів [4, 7].

Видається, що ототожнення мети і завдання судочинства певною мірою продукується проблемами тлумачення цих слів фахівцями-дослідниками синонімічних рядів. З іншого боку, дослідники права не можуть робити висновків без урахування загальновідомих об'єктивних законів поведінки і діяльності людини та соціуму в цілому, співвідношення понять «мета», «завдання» у загальновизначених і сталих філософських дослідженнях. Так, слово «завдання» укладачі Нового тлумачного словника української мови розглядають не лише як «визначений, запланований для виконання обсяг роботи» (1), але й як «мету», «замисел» (2) [5, 46]. З іншого боку, не менш авторитетне видання слово «мета» не визнає членом синонімічного ряду лексичної одиниці «завдання» [6, 510]. На думку дослідників, синонімом слова «мета» (те, до чого хтось прагне, чого хоче досягти) є слово «ціль». До того ж домінантою цього синонімічного ряду є слово «мета» [7, 866].

Інші дослідники цивільного процесу, аналізуючи співвідношення категорій «завдання» і «мета» цивільного судочинства, доходять висновку, що метою обумовлюються завдання цивільного судочинства [8, 6]. Видається, і в цьому випадку не можна повною мірою погодитись з висновком, що мета обумовлює завдання.

Як ми зазначали, мета – це те, до чого хтось прагне, чого хоче досягти, а завдання – визначений, спланований обсяг роботи [6, 510]. Дослівне ж відтворення і аналіз завдання цивільного судочинства, визначеного у ст. 1 ЦПК, дає підстави говорити лише про завдання розглядати і вирішувати справи у певний спосіб або певними засобами. В контексті мети сучасного цивільного судочинства – захисту прав і т.ін., видається, що в цьому випадку законодавець визначив не завдання, а способи дій, або засоби, за допомогою яких досягається певна мета. В енциклопедичних філософських джерелах зазначається, що «мета» – усвідомлене передбачення бажаного результату діяльності, яке зумовлює пошук засобів і шляхів

його досягнення [9, 371]. Проблема органічної єдності, взаємодоповнюваності «мети» і «засобів» та результату діяльності пов'язана із суперечливим розумінням взаємозв'язку потреб, інтересів та ціннісних орієнтацій. Не є винятком з цього проблема нормативного регулювання процедури розгляду і вирішення в судах справ приватного характеру. Особливо це притаманно суспільствам перехідного періоду, до яких, безперечно, належить Україна.

Необхідно зазначити, що теза «мета виправдовує засоби» за умов політико-правової дійсності СРСР послідовно була реалізована в процесуальних кодексах крізь призму домінуючих інтересів держави в усіх сферах життя, заперечення теорії розподілу державної влади, визначення за судами охоронних функцій в сфері цивільного судочинства тощо. За таких обставин завдання цивільного судочинства за ЦПК 1963 р. за своєю сутністю не могло бути сформульовано інакше.

В сучасній Україні тезу «мета виправдовує засоби» в контексті нової редакції ст. 1 ЦПК необхідно сприймати крізь конституційні принципи мети діяльності держави: права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави (ст. 3); в Україні визнається і діє принцип верховенства права (ст. 8); права і свободи людини і громадянина захищаються судом (ст. 55) [10].

Незважаючи на новаторський підхід у визначенні мети судочинства і загальнодемократичних засобів досягнення цієї мети, необхідно визнати, що законодавець невдало застосував у ст. 1 ЦПК для визначення засобів досягнення мети цивільного судочинства слово «завдання», яке не відображає правової сутності цього явища, а з іншого боку – суперечить мовним, формальнологічним правилам про способи позначення понять, категорій. Видається, що мета судочинства має визначати засоби реалізації такої мети, а не завдання. При цьому засоби реалізації мети цивільного судочинства повинні мати не вичерпний, а відкритий перелік, зокрема, через позначення верховенства права як принципу досягнення мети в цивільному судочинстві.

До того ж сучасне тлумачення слова «завдання» як визначеного, запланованого для виконання обсягу роботи в процесуальному кодексі не може й приблизно розкрити обсягу роботи судів у сфері цивільної юрисдикції. В цьому контексті необхідно визнати, що залучення цього слова для позначення окремих принципів цивільного судочинства є даниною уявленню минулого про структуру загальних положень ЦПК та має бути критично сприйнято. Видається, що завдання цивільного судочинства не вичерпується розглядом і вирішенням цивільних справ в їх галузевому значенні. Так, наприклад, значна частка земельно-

правових спорів вирішується у порядку цивільного судочинства, але вони за своїм змістом не набувають цивілістичних ознак і – не останньою чергою – внаслідок лише субсидіарного застосування норм ЦК України [11].

Способи або засоби досягнення мети сучасного цивільного судочинства при розгляді і вирішенні цивільних справ полягають в тому, що такий розгляд передбачається як «справедливий, неупереджений та своєчасний». Незважаючи на оціночний характер вищенаведених категорій, їх розуміння не повинно викликати проблем. Зазначені умови судочинства викладено в ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод (надалі – ЄКПЛ) [12, 924], і вони неодноразово застосовувались Європейським судом з прав людини, в тому числі знайшли змістовне висвітлення в більш ніж 200 рішеннях цього суду [13] в справах про порушення державою Україною ст. 6 ЄКПЛ. Звісно, умови судочинства, викладені в ст. 1 ЦПК (справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення справ) і в § 1 ст. 6 ЄКПЛ (право на справедливий і відкритий розгляд упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом) дослівно не співпадають, але за своєю сутністю вони проголошують однакові стандарти судочинства.

Необхідно зазначити, що справедливий та своєчасний суд в розумінні практики застосування ст. 6 ЄКПЛ багато в чому збігається з формулюванням завдання радянського цивільного судочинства, викладеного у первинній редакції ЦПК 1963 р. – правильний та швидкий розгляд і вирішення цивільних справ. Відповідно до ЄКПЛ, під справедливим розглядом справи мається на увазі такий, що відбувається з дотриманням усіх правових норм національного законодавства та доступності правосуддя. В цьому аспекті «справедливий» і «правильний» розгляд справи мають однакове значення, але справедливий розгляд справи не вичерпується лише цими аспектами. Звісно, відсутність інститутів апеляції і касації у радянському цивільному судочинстві, так само як і заперечення доктрини розподілу державної влади, а, отже, відсутність незалежного і безстороннього суду перекреслюють подальші спроби знайти спільні риси у способах забезпечення мети цивільного судочинства на різних історичних етапах розвитку законодавства, що регулює цивільне судочинство в Україні. Попри ці негативні висновки, однаковим за змістом, на мою думку, засобом забезпечення мети цивільного судочинства є принцип швидкого або своєчасного розгляду і вирішення цивільних справ. В ЦПК 1963 р. в редакції Закону від 15 грудня 1992 р. хоч і не йдеться про швидкий або своєчасний розгляд справи в контексті завдання цивільного судочинства, однак це питання було вирішено у ст. 148

ЦПК 1963 р., де законодавець чітко визначив строки розгляду справ відповідно до їхньої категорії. Необхідно зазначити, що Цивільний процесуальний кодекс У. С. С. Р. 1924 р. [14], так само як і Статут цивільного судочинства Російської імперії, взагалі не визначали строків розгляду цивільних справ [15]. Загальновідомими є причини, що спонукали законодавця нормативно узгодити строки розгляду цивільних справ або визнати межі для їх своєчасного розгляду – лише нагадаємо, що вони (причини) знаходяться в економічній площині, безвідносно до політичного устрою держави та інших ідеологічних та політичних факторів.

Реалізація принципу своєчасного розгляду і вирішення цивільних справ є актуальною проблемою цивільного судочинства в Україні. Не будемо зупинятися на причинах виникнення цього явища, а лише зазначимо, що ця проблема виникла не вчора і лише незначною мірою є проблемою процесуального характеру. Незважаючи на такий висновок, подолання ганебної практики несвоечасного розгляду цивільних справ можна частково вирішити виключно процесуальними засобами. Так, не буде зайвим звернутися хоча б до вітчизняних першоджерел цивільного процесу. Варто зазначити, що багато новел ЦПК – це «реінкарнація» процесуальних інститутів минулого. В контексті предмету нашого дослідження не буде зайвим нагадати, що інститут заочного розгляду справи був одним з ефективних засобів прискорення розгляду цивільних справ в Російській імперії і багато в чому є більш вдало і повно унормованим, ніж діючий зараз в ЦПК України.

Розробники Статуту цивільного судочинства Російської імперії усвідомлювали, що цивільний процес має задовольняти двом основним вимогам – швидкості провадження справи і всебічності її розгляду. Свого часу А. Х. Гольмстен зазначав, що створити один порядок провадження, один тип процесу недоцільно, оскільки в окремих випадках застосування всіх стадій процесу – це зайве, з огляду на простоту справи, або це на шкоду, з огляду на необхідність швидкого вирішення, або це несправедливо, з огляду на небажання сторін застосування всіх стадій процесу. Далі зазначений автор підкреслює, що саме тому в законодавстві багатьох держав допускається, поряд із загальним, і скорочений порядок розгляду справ [16, 326–327]. І хоча з того часу минуло століття, проблема скороченого порядку розгляду цивільних справ як механізму розвантаження судів в період новітньої історії України в літературі навіть не поставала. Це викликає подив, оскільки в кримінальному процесі ця новела реалізована за окремими категоріями нескладних кримінальних справ [17].

Вважаю, що запровадження скороченого про-

цесу розгляду цивільних справ – це реальний резерв покращення ситуації в цій царині, без витрачання додаткових ресурсів, і особливо це важливо за сучасних кризових умов. Щиро сподіваюсь, що ця стаття буде першим кроком до більш

глибокого обговорення проблем несвоечасного розгляду цивільних справ в судах України, в т.ч. в контексті можливого запровадження скороченого процесу розгляду таких справ.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Цивільний процесуальний кодекс України // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України: <http://gska2.rada.gov.ua>
2. Цивільний процесуальний кодекс України (прийнятий 18 липня 1963 р.) // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України: <http://gska2.rada.gov.ua>
3. *Кравчук В. М., Уршиновська О. І.* Науково-практичний коментар Цивільного процесуального кодексу України. – К.: Істина, 2006. – 944 с.
4. *Зейкан Я. П.* Коментар Цивільного процесуального кодексу України. – К.: Юридична практика, 2006. – 560 с.
5. Новий тлумачний словник української мови. – У 4 т. / Укладачі В. Яременко, О. Сліпущко. – К.: АКОНІТ, 1999. – Т. 2: Ж-О. – 910 с.
6. Словник синонімів української мови: У 2 т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. – К.: Наук. думка, 1999–2000. – Т. 1. – 1040 с.
7. Словник синонімів української мови: У 2 т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та інші. – К.: Наук. думка, 1999–2000. – Т. 2. – 960 с.
8. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / С. С. Бичкова, Ю. В. Білоусов, В. І. Бірюков та ін.; За заг. ред. С. С. Бичкової – К.: Атіка, 2008. – 840 с.
9. Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – 742 с.
10. Конституція України // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України: <http://gska2.rada.gov.ua>
11. Цивільний кодекс України // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України: <http://gska2.rada.gov.ua>
12. Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / За ред. О. Л. Жуковської. – К.: ЗАТ «ВІПОЛ», 2004. – 960 с.
13. Перелік рішень, ухвалених Європейським судом з прав людини // Офіційний веб-сайт Європейського суду з прав людини: <http://www.echr.coe.int/echr/>
14. Гражданский процессуальный кодекс. Текст и практический постатейный комментарий, основанный на законодательных материалах и практике Верховных Судов УССР и РСФСР / Сост. Ф. Шостя. – Харьков: Юридическое издательство НКЮ УССР, 1925. – 241 с.
15. Мировой суд. Практический комментарий на первую книгу Устава гражданского судопроизводства (Статьи 29–201) / Сост. В. Л. Исаченко. – СПб.: Типография М. Меркушева, 1913. – 884 с.
16. Учебник русского гражданского судопроизводства А. Х. Гольмстена, профессора императорского СПб. университета и Александровской военно-юридической академии. – Изд. 3-е, исправленное и дополненное. СПб.: Типография Д. В. Чичинадзе, 1899. – 421 с.
17. Кримінально-процесуальний кодекс України // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України: <http://gska2.rada.gov.ua>

ПОДІЇ

Обговорення нового КПК

17 листопада віце-президент САУ О. Л. Жуковська, члени правління САУ О. С. Захарова, Т. В. Тиханська та Н. В. Гаврилюк на запрошення Міністерства юстиції України взяли участь у громадському обговоренні проекту нового Кримінального процесуального кодексу України, розробленого Міністерством юстиції за участі Національної комісії із зміцнення демократії та утвердження верховенства права.

Представники САУ висловили низку критичних зауважень щодо проекту, зокрема наявності в ньому надто широких оціночних понять в обмежувальних та забороняючих нормах, а також нормах, які стосуються права на захист, неповноти деяких норм, які, за своєю природою, вимагають абсолютної чіткості.

Чимало зауважень було висловлено щодо норм, які регламентують процедури затримання особи, оскільки містять приховані можливості для порушення прав особи, несумісні із стандартами, закладеними в ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Звертає на себе увагу той факт, що громадське обговорення такого важливого нормативного акту проводиться Міністерством юстиції досить формально. Зокрема на зазначеному заході була присутня невелика кількість фахівців, хоча, безумовно, інтерес до цієї проблеми мають широкі кола юридичної громадськості та суспільство в цілому.